

te tillen. Om alle verdenking te voorkomen, deelde Sunier passen uit aan de Wehrmacht, zodat de Duitse soldaten als het ware met hun neus op de onderduikers werden gedrukt.

Na de oorlog vervaardigde Kaas gewoon weer diersculpturen, zoals het Egbert Snijder Monument in Edam: een (Nederlandse) leeuw die een (Duitse) adelaar te grazen neemt. Vele vonden na zijn dood in 1972 een permanente plaats in Artis, als geschenk van zijn weduwe. Kaas' plaats als 'beeldhouwer van Artis' werd overgenomen door Teeuwisse en is tegenwoordig in handen van Hetty Heyster.

Begin twintigste eeuw kwamen oppassers en kunstenaars elkaar nader: ze ruilden lessen kunstgeschiedenis tegen biologie en kunstwerken tegen botten. Ook namen oppassers het beeldhouwen ter hand: tijdens de Eerste Wereldoorlog was dat reptielenverzorger Piet Böhncke (1873-1949), van wie nog een portret van de reuzenorang-oetan Sultan hangt, en die na zijn huwelijk met Marie Kelting Artis verliet om zich aan de kunst te wijden. Na de Tweede Wereldoorlog was dat Boudewijn Bollée (1893-1957), eveneens werkzaam in het reptielenhuis, die de betonnen dinosauriërs vervaardigde die tegenwoordig beklommen mogen worden. In het gangetje achter het reptielenhuis werd hem atelierruimte ter beschikking gesteld.

Tegenwoordig is Artis groter dan ooit en speelt kunst er nog altijd een belangrijke rol: in de tuin staan veertig sculpturen opgesteld en hopelijk krijgt het publiek ook schilderijen te zien als het Groote Museum dit jaar heropent.

* De Latijnse spreuk had oorspronkelijk een heel andere betekenis: de natuur is sterker dan het aangeleerde, ofwel de ware aard verloochent zich niet.

Jaap Kaas, Nature morte, 27-8-1940, p.c.

'VERSIERINGSARBEID VAN DEN EERSTEN RANG'

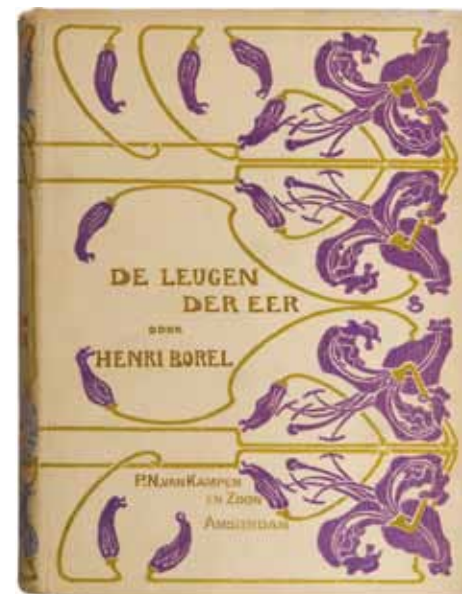
KALENDERBLADEN VAN ANNA SIPKEMA

De 'Bloem en Blad'-kalenders van uitgeverij Van Dishoeck behoren tot de mooiste in Nederland uitgebrachte gelegenheidsgrafiek in de stijl van de art nouveau. Enkele teruggevonden ontwerptekeningen en proefdrukken voor de kalender van 1905 werpen een nieuw licht op het vakmanschap van grafisch ontwerpster Anna Sipkema.

Sipke van de Peppel

Uitgeverij C.A.J. van Dishoeck in Bussum stond begin 1900 bekend om zijn fraaie en goed verzorgde uitgaven. Niet alleen de boekbanden werden vormgegeven door kunstenaars als Simon Moulijn, Herman Teirlinck en Jan Toorop, ook aan het andere drukwerk van de uitgeverij werd veel aandacht besteed.

Een goed voorbeeld hiervan is de kalender 'Bloem en Blad'. Deze jaarkalender die uitkwam van 1901 tot en met 1905 was vormgegeven in de stijl van de art nouveau. Voor de vormgeving deed de uitgeverij een beroep op twee jonge art-nouveau-ontwerpsters, die bedreven waren in het tekenen van bloemen en planten. De eerste drie kalenders (1901, 1902 en 1903) zijn gemaakt door Netty van der Waarden. Daarna kreeg Anna Sipkema twee keer opdracht om de bloem-en-blad-kalender te ontwerpen (1904 en 1905).

Afb. 1. Henri Borel - De leugen der eer (1903), bandontwerp met Turkse lilies.

Gedreven ontwerpster

Anna of 'Annie' Sipkema (1877-1933) werd geboren in het Groningse dorpje Mensingeweer en groeide op in een groot, doopsgezind predikantengezin. Haar vader was dominee in Borne (1881-88) en Edam (1888-1912). Van 1894 tot 1897 volgde Sipkema een opleiding tot tekenlerares aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers in Amsterdam. Deze school was gehuisvest in het nieuwe Rijksmuseum en gold als de 'hoogste kunstschool' van Nederland. Hier kreeg Sipkema les van de besten uit het vak en maakte ze via andere jonge kunstenaars kennis met de opkomende art nouveau.

Begin 1900 werkte Sipkema als grafisch ontwerper voor uitgeverijen als H.C.A. Campagne, Egeling's Boekhandel,

Afb. 2. Anna Sipkema, foto uit het familiearchief Dorsman-Sipkema.

familieverhalen heeft horen vertellen. Van haar kreeg ik een mooie portretfoto van een jonge Anna Sipkema (afb. 2), die met een enigszins terughoudende, maar ook zelfbewuste blik in de lens kijkt. Het past goed bij het beeld van die bescheiden, maar tegelijk gedreven ontwerpster en docente, wier werk door collega's werd bewonderd en geprezen. Of, zoals haar achternicht het verwoordt: 'Ze leefde voor de kunst en voor haar leerlingen.'

Afb. 3. Ontwerptekening voor een kalenderblad met dennenappels (1904).

P.N. van Kampen en L.J. Veen. Vooral haar boekbanden vielen in de smaak vanwege de sierlijke en elegante bandontwerpen (afb. 1). Daarnaast gaf Sipkema les aan de Dagteken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes in Amsterdam. In die tijd was het gebruikelijk dat kunstenaars ook voor de klas stonden, omdat het kunstenaarschap – zeker voor vrouwen – te weinig bestaanszekerheid bood.

Helaas is maar weinig bekend over Sipkema's persoonlijke leven. Volgens de spaarzame overleveringen van familieleden, collega's en leerlingen zou ze een stille, bescheiden vrouw zijn geweest. 'Ze leefde een teruggetrokken leven', vertelt een achternicht, die haar oudtante niet persoonlijk heeft gekend, maar wel

Ontwerptekeningen

Een paar jaar geleden vond ik bij antiquariaat Scheltema in Amsterdam zes aquarel-ontwerptekeningen en vijf bijbehorende proefdrukken voor Sipkema's bloem-en-blad-kalender van 1905. De kalenderbladen waren volgens de antiquair teruggevonden tussen de opgekochte restanten van boekhandel De Slegte, die in 2013 failliet was gegaan. Ze zijn waarschijnlijk afkomstig van de uitgever of drukker en hadden jarenlang onder op een stapel met 'nog uit te zoeken aankopen' gelegen. Jammer genoeg ontbraken er zes maanden, maar de overige bladen waren zo

Afb. 4. Ontwerptekening voor een kalenderblad met lelietjes-van-dalen (1904).

Afb. 5. Ontwerptekening voor een kalenderblad met tuinanjers (1904).

mooi dat ik ze niet kon laten liggen. Zowel de ontwerpen als de proefdrukken zijn waarschijnlijk niet vaak blootgesteld aan licht, want de kleuren zijn nog prachtig.

Op elk kalenderblad zijn gestileerde bloemen of bladeren afgebeeld, zoals dennentakken en pijnappels bij januari (afb. 3), lelietjes-van-dalen bij februari (afb. 4), tuinanjers bij maart (afb. 5), aronskelken bij april (afb. 6a en 6b), Turkse lelies bij juli (afb. 7) en eikenbladeren en eikels bij december (afb. 8). Samen vormen de slingerende wortels, stengels, bloemen en bladeren een symmetrisch ogende compositie met in het midden een open ruimte voor het maandoverzicht.

Typend voor Sipkema's ontwerpstyl zijn de golvende lijnen die we vooral kennen van de Franse en Belgische art nouveau. Haar energieke lijnenspel doet ook denken aan het werk van Jan Toorop en Gust van deWall Perné. Uit de signatuur op de proefdrukken blijkt dat ze haar ontwerptekeningen zelf heeft overgezet op de lithostenen (voor elke kleur was een aparte steen nodig). Dit was een precisiewerkje dat doorgaans door een vaklithograaf van de drukkerij werd gedaan. Sipkema moet dus zelf ook een goed lithograaf zijn geweest.

Lovende kritieken

Haar eerste bloem-en-blad-kalender kreeg meteen lovende kritieken. Zo schrijft de bekende kunstenaar Theo Molkenboer op 14 november 1903 in het kunstzinnige damesblad *Lente*: 't is bepaald een zeer prettig geheel geworden. Al zouden om meer dan één reden de letters en cijfers niet altijd even fraai te noemen zijn, de zeer rijk afwisselende versieringen van de randen zijn des te beter. Ook om de uitvoering verdient deze kalender allen lof; niet alleen is de compositie van bloemslingers in de randen dikwijls zeer aangenaam van samenstel, ook

de teekening, de vorm van de bladeren, de lijningen van de hoofdmotieven zijn op bijna alle platen even aardig.'

Molkenboer gold binnen de Nieuwe Kunst, de Nederlandse variant van de art nouveau, als een autoriteit op het gebied van boekversiering en toegepaste grafiek. Niet alleen ontwierp hij zelf boekbanden en drukwerk, hij schreef hier ook over in de vakbladen. In deze artikelen benadrukte hij het belang van een 'rationeel' ontwerp, waarbij de decoratie was gebaseerd op de vorm en constructie van het te versieren voorwerp. Dit betekende voor een kalenderblad bijvoorbeeld dat er een logische vlakverdeling moest zijn voor de verschillende elementen waaruit een kalenderblad is opgebouwd, zoals de randversieringen en de verdeling van de weken en dagen van de maand.

Sipkema's ontwerpen passen niet binnen deze 'rationele' Nederlandse stijl. Bij haar kalenderbladen ligt de nadruk juist op de energieke, golvende lijnen. De versiering vloeit niet voort uit het ontwerp, maar voert de boventoon. Desalniettemin is het commentaar van Molkenboer op Sipkema's ontwerpen overwegend positief. Kennelijk was de kloof tussen Nieuwe Kunst en art nouveau in 1903 minder groot dan vaak wordt gedacht.

De kalender van 1905

Ook de bloem-en-blad-kalender voor 1905 werd goed ontvangen in de pers. In *Nieuws van den Dag* van maandag 15 augustus 1904 lezen we: 'Nogmaals heeft Anna Sipkema twaalf tafereelen ontworpen voor een nieuwen omslagkalender "Bloem en blad". (...) De groote vraag, of zij haren kalender van verleden jaar, bij zoo

Afb. 7. Ontwerptekening voor een kalenderblad met Turkse lelies (1904).

Afb. 6a en 6b. Ontwerptekening en proefdruk voor een kalenderblad met aronskelken (1904).

beperkte gegevens als bloemen en bladen heeft kunnen overtreffen, kan gereedelijk bevestigend beantwoord worden. De nieuwe kalender is veel rijker aan fantasie en bewerking. Over het algemeen heeft de bewerkster den gestyliseerden vorm van den bloemen verlaten en zich meer tot de natuurlijke lijnen gewend, maar toch door groepeerling en ornamentieke lijnen gewend haar eigen cachet weten te bewaren.'

Ook de kunstrecensent van dagblad *De Tijd* prijst de nieuwe kalender van harte aan: 'Het zal nog een maand of vier vijf duren alear hij practisch dienst kan doen, maar menigeen zal hem wel eerder een plaatsje geven aan den wand om de prachtig geteekend en gekleurde lithografieën van

Anna Sipkema. Uit de bloemen en bladen die elke maand oplevert (...) heeft de teekenaar keurige motieven gekozen en op hoogst artistieke wijze weten te verwerken. Hier wordt versieringsarbeid van den eersten rang geboden.'

Ergerlijke kronkellijnen

Toch was niet iedereen gecharmeerd van Sipkema's ontwerpen. Zo ergert de recensent van het Algemeen Handelsblad zich aan de 'quasi-moderne' vormgeving en de 'onaangenaam felle kleuren': 'De combinatie van de bloemen tot een geheel, dat een maandkalender omsluit, is dikwijls nog gebrekkig, en de teekenaar heeft daarbij een ongelukkig gebruik gemaakt van allerlei kronkellijnen. (...) Daarbij zijn de kleuren op zichzelf niet altijd mooi: het rood is b.v. onaangenaam fel, vooral tegen het loodgrijs, het havanabruin is ook niet mooi, zeker niet tegen datzelfde rood. Dat deze kleuren zoo heftig tegen elkaar staan, komt voor een deel zeker wel daardoor, dat ze nergens door schaduw verzacht zijn.'

Het is jammer dat deze laatste recensent nooit de aquarel-ontwerptekeningen van Sipkema heeft gezien, want dan had hij zijn mening waarschijnlijk bijgesteld. In tegenstelling tot de litho's, die zijn gedrukt in twee of drie krachtige, effen kleuren, zijn de ontwerpen juist geschilderd in zachte, realistische kleuren.

In totaal heeft Van Dishoeck slechts vijf bloem-en-blad-kalenders uitgebracht, de laatste in 1905. We weten niet waarom de uitgeverij ermee stopte, maar wellicht had het te maken met een afnemende interesse in de 'buitenlandse' art nouveau, die in Nederland nooit vaste voet aan de grond kreeg. Ook Sipkema stopte enkele jaren later met het

Afb. 8. Ontwerptekening voor een kalenderblad met eikenbladeren (1904).

ontwerpen van art-nouveauboekbanden en -gelegenheidsgrafiek. Haar laatste bandontwerp is uit 1911. Na circa 1910 legde ze zich volledig toe op het handweven. Vandaag de dag zijn vooral Sipkema's boekbanden geliefd bij verzamelaars. Gelegenheidsgrafiek van haar hand is erg zeldzaam en bevindt zich alleen in enkele particuliere en museale collecties.

De afbeeldingen bij dit artikel zijn (tenzij anders vermeld) afkomstig uit de verzameling van de auteur.

KUNSTENAARSMONOGRAFIE

Adrienne Broeckman-Klinkhamer (1876-1976)

Roby Boes

'Mevrouw Broeckman leeft lang met kunst, misschien wel door de kunst, die haar expressiemogelijkheden verschaft en daardoor jong houdt.' Een recensent maakt deze treffende opmerking in 1966 over de 89-jarige Adrienne Broeckman-Klinkhamer (afb. 1). Uit onderzoek naar het vrij onbekende leven van Adrienne blijkt dat kunst daarin inderdaad de rode draad vormt.

Adrienne wordt op 4 december 1876 geboren in Amsterdam. Haar ouders Johannes Pieter Klinkhamer en Alida Hermina Antonia Eijmer krijgen tien kinderen, waarvan Adrienne de zevende is. Haar vader is makelaar en Adrienne groeit op in een welgesteld gezin op Snoekjesgracht 2. In april 1880 verhuist het gezin, met hun inwonende kinderjuffrouw en twee dienstbodes, naar de P.C.

Hoofdstraat 178, op steenworp afstand van het Vondelpark. Hier woont Adrienne tot haar 11^e, waarna ze tot haar huwelijk in 1906 op verschillende plekken in Haarlem, Amsterdam en Santpoort verblijft.

Adrienne wordt opgeleid aan de School voor Kunstnijverheid en aan de Akademie voor Beeldende Kunsten in Den Haag, waar ze les krijgt van Frits Jansen en Philip Zilcken.² Aan het begin van haar carrière houdt ze zich voornamelijk bezig met kunstnaaldwerk en volgt ze in de voetsporen van haar vier jaar oudere zus Wilhelmina Francisca, die rond 1897 les geeft in 'fraaie handwerken'.³ Zo maakt Adrienne rond de eeuwwisseling ontwerpen voor de Amsterdamse textielwinkel van Margaretha Verwey en borduurt ze kindermutsjes die worden getoond op een Kunstnaaldwerk-tentoonstelling in 1904 (afb. 2). Gedurende deze periode is Adrienne lid van de kunstenaarsvereniging Sint Lucas.⁴

Op 29-jarige leeftijd trouwt ze met de drie jaar oudere Anne Marinus Broeckman (1874-1946), schilder en zoon van een Amsterdamse fabrieksdirecteur. Ze laat het kunstnaaldwerk achter zich en vult op haar huwelijksakte 'kunstschilderes' in

Afb. 1. Foto van Adrienne Broeckman-Klinkhamer, Stadsarchief Amsterdam/ gemaakt door Atelier J. Merkelbach, datering onbekend. Afbeeldingsbestand 010164010851, Collectie Atelier J. Merkelbach, te downloaden via: archieff.amsterdam/archief/10164/833.